

Марина Юрїївна Мельник,
кандидат педагогічних наук,
завідувач відділу діагностики обдарованості
Інституту обдарованої дитини НАПН України,
м. Київ

УДК 159.923.38

ПСИХОЛОГІЧНА ДІАГНОСТИКА ОСОБИСТІСНИХ ЧИННИКІВ РОЗВИТКУ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ОБДАРОВАНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ

В статті здійснено аналіз теоретических підходів к психодіагностики личностных факторов одаренности. Предложена модель психологической диагностики интеллектуально одаренных старшеклассников, что позволяет систематизировать личностные детерминанты интеллектуальной одаренности в целостную иерархическую соподчиненность. Представлены результаты эмпирического изучения личностных особенностей интеллектуально одаренных старшеклассников. Описаны различия в когнитивно-поведенческих и личностных проявлениях интеллектуально одаренных старшеклассников – победителей конкурса защиты научно-исследовательских работ учеников-членов Малой академии наук Украины.

Ключевые слова: одаренность, интеллектуальная одаренность, психодіагностика одаренности, методы психодіагностики одаренности.

The article analyzes theoretical approaches to the psychological diagnosis of personal factors of giftedness. The model of psychological diagnostics of intellectually gifted high school students, which allows to systematize the personal determinants of intellectual giftedness in a hierarchical subordination is proposed. The results of empirical study of personality features of intellectually gifted high school students are presented. Differences in cognitive-behavioral and personality manifestations of intellectually gifted high school students of the winners of the Research Paper Defense Competition Among MAcS Students-Members are described.

Key words: giftedness, intellectual giftedness, psychological diagnosis of giftedness, methods of psychological diagnostics of giftedness.

Своєрідність досліджень проблеми обдарованості зумовлена суспільним замовленням і досягненнями психолого-педагогічної науки. Сьогодні необхідною умовою успішного розвитку сфер економіки є розвиток інтелектуально-творчого потенціалу. Отже, актуальною є оптимізація навчально-виховного процесу в ЗНЗ, спрямована на ідентифікацію, супровід і підтримку обдарованих дітей та молоді.

В Україні та за кордоном створено та активно використовують значну кількість діагностичних методик, що претендують на діагностику та прогнозування розвитку обдарованості. Однак вітчизняні науковці наголошують на відсутності загальноприйнятих теоретичних і методологічних засад психодіагностики обдарованості [8].

Традиційно терміном «обдаровані» частіше характеризують дітей, які мають порівняно вищі досягнення в певній сфері діяльності. Основним (часто

єдиним) показником обдарованості особистості впродовж тривалого часу вважали рівень інтелекту. Відповідно, ідентифікація обдарованих здійснювалася на основі результатів тестів інтелекту. Такий підхід розуміння обдарованості зводилося до розгляду її як безособистісного феномену. З появою факторних моделей перелік показників обдарованості починає збільшуватися. Дослідники під обдарованістю розпочинають розуміти індивідуальний когнітивний, мотиваційний, соціальний тощо потенціал, що дає змогу досягати високих результатів в одній або більше сферах (Д. Богоявленська, Г. Гарднер, Дж. Рензуллі, Ч. Спірмен, А. Танненбаум, Д. Фельдхюзен, К. Хеллер, В. Шадріков та ін.).

У дослідженні проблеми обдарованості з початку ХХ ст. до сьогодні науковці перейшли від розуміння обдарованості як високого рівня інтелектуального розвитку до уявлення про обдарованість,

систему, що містить анатомо-фізіологічні задатки, когнітивні, мотиваційні та емоційно-вольові структури та інші компоненти. Таким чином, діагностуючи обдарованість учнів потрібно враховувати взаємодію когнітивних та особистісних властивостей особистості.

Необхідно зауважити особливості розвитку інтелектуального і творчого потенціалу обдарованої особистості, які детально розкрито у працях Д. Богоявленської, В. Дружиніна, О. Кульчицької, О. Матюшкіна, В. Моляко та ін. Питанням структури обдарованості присвячено доробки О. Антонової, Д. Богоявленської, Ф. Ганьє, Дж. Рензуллі, С. Кона, Н. Лейтеса, В. Моляко, А. Танненбаума, П. Торренса, Б. Шадрикова та ін. Достатньо ґрунтовно досліджено види обдарованості та сфери їх прояву (О. Зазимко, Д. Корольов, О. Кульчицька, В. Кузьменко та ін.), проблеми ідентифікації обдарованої особистості (Д. Богоявленська, І. Волощук, О. Кульчицька, Р. Семенова, Н. Литвинова та ін.). Ці напрями досліджень засвідчують посилену увагу науковців до проблем ідентифікації і розвитку обдарованої особистості.

Погляди сучасних дослідників на проблему особистісних чинників обдарованості досить суперечливі. Це зумовлено різноспрямованістю діяльності та незначною кількістю комплексних досліджень проблеми. Науковці вивчають психофізіологічні (О. Гончарук) та вольові (Р. А. Семенова-Пономарева) якості обдарованої особистості, ціннісну (Л. Чорна) та мотиваційну сфери (Х. Джосвіг), особливості самопізнання та самоактуалізації (І. Пуфал-Струзік), становлення ідентичності (М. Грос), перфекціонізм (Л. Данилевич) тощо.

Зауважимо, що перенесення сучасними дослідниками акцентів у розумінні феномену обдарованості й трактуванні його як складного поєднання особистісних та когнітивних характеристик особистості, досліджень, що систематизують особистісні чинники обдарованості, вивчають взаємозв'язок типу особистості та обдарованості тощо досить мало. Одностайність відсутня також у підходах науковців щодо складників особистісних чинників у структурі інтелектуальної обдарованості. Разом з тим, дослідження зазначених питань не лише розширить уявлення про розвиток обдарованості, а й допоможе у створенні адекватного розвивального середовища для обдарованих дітей, визначенні ресурсів розвитку обдарованості.

Необхідність урахування особистісних факторів у структурі обдарованості зауважують чимало сучасних дослідників (К. Аккерман, О. Бобир, Л. Гурова, Л. Данилевич, О. Музика, П. Ольшевський-Кубіліус, І. Пуфал-Струзік, С. Пфайфер, Р. Семенова, А. Танненбаум, Д. Фельдх'юсен та ін.). На думку Л. Гурової, основу психологічної структури обдарованості особистості становить структурна організація її свідомості (пізнання, спілкування, діяльності), своєрідність та специфічне поєднання властивостей індивідуальної структури. Базовим елементом когнітивно-особистісної структури обдарованості є здатність розуміння, що потенційно достатня та актуально високо розвинена відповідно до

віку. На думку дослідниці, ієрархія структурних компонентів обдарованості є індивідуально своєрідною і не може бути типологізованою [7].

Колектив науковців під керівництвом Р. Семенової, досліджуючи проблему взаємозв'язку когнітивних та особистісних чинників у розвитку обдарованої особистості, дійшли висновку, що особистісні чинники обдарованості утворюють такі компоненти: *пізнавальні потреби, базові властивості* (відкритість новому досвіду, екстраверсія – інтроверсія, негативна емоційність, схильність до згоди, сумлінність), *перфекціонізм*. Дослідники довели домінуючу роль особистісних складників обдарованості у формуванні мотиваційного ядра обдарованої особистості, структурними компонентами якого є: позитивне ставлення до діяльності, прийняття цілей діяльності, позитивне самооцінювання, саморегуляція, мотивація на досягнення успіху, домінування спрямованості на інтелектуально спрямовану працю. Дослідниками визначено перелік суттєвих рис, що містять портрет обдарованої особистості: сильне «Я», яке приймає себе; відкритість новому досвіду; інтелектуальна зрілість, неприйняття встановлених стандартів поведінки, принципів, загальноприйнятих поглядів [9].

Зокрема О. Бобир довела притаманність обдарованим комплексу універсальних особистісних характеристик, які вирізняють їх від учнівського колективу: толерантності до невизначеності, відкритості новому досвіду та ефективності стратегій психологічного подолання. Дослідниця зафіксувала відмінність у проявах доброзичливості, сумлінності, відкритості новому досвіду в обдарованих та «необдарованих» учнів [6].

Так, О. Антонова на основі запропонованої В. Рибалкою концепції тривимірної, поетапно конкретизованої психологічної структури особистості обґрунтовує розуміння обдарованості як системи, що містить: ядро обдарованості, складниками якого є здібності вище середнього рівня, креативність та спрямованість особистості, а також чинники, що впливають на реалізацію компонентів ядра обдарованості – спадкові дані, середовище, виховні впливи, досвід виконуваної діяльності, особливості емоційно-вольової сфери, система цінностей та чинник випадковості [1].

Дослідниками також доведено, що корекція особистісних особливостей учнів, залучення їх до розвивальних програм, орієнтованих на когнітивний та особистісний розвиток, покращує показники інтелекту, креативності та академічної успішності [2; 10].

Здійснений теоретичний аналіз проблеми підтверджує, що психодіагностика обдарованості розвивається у напрямі розширення спектру конструктів, що вивчаються (психофізіологічних процесів, особистісних та когнітивних якостей). На нашу думку, не менш важливим є дослідження взаємозв'язку типу особистості та її обдарованості, вивчення відмінностей в особистісному забезпеченні різних видів обдарованості.

Підґрунтям дослідження є припущення, що обдарованість є складною системою, інтегративним показником взаємодії когнітивних та особистісних

властивостей особистості. Системотвірним чинником розвитку обдарованості слугує особистісна складова. Отже, припускають, що для обдарованих учнів характерним є специфічна (у порівнянні з учнівським колективом) комбінація особистісних особливостей (інтересів, схильностей, ціннісно-мотиваційної та емоційно-вольової сфери). До того ж, необхідно враховувати, що в деяких випадках особистісні особливості можуть виступати не лише каталізатором розвитку здібностей, а й чинниками, які гальмують або блокують розкриття обдарованості (наприклад, негативізм та «дух протиріччя», екстернальність, прокрастинація, відсутність захопленості тощо), що значно звужує можливості повноцінної самореалізації особистості та досягнення успіху в обраній діяльності.

Основою психологічної діагностики особистісних чинників розвитку інтелектуальної обдарованості старшокласників є модель, що дає змогу систематизувати особистісні детермінанти інтелектуальної обдарованості в цілісну ієрархічну співвідпорядкованість. До зазначеної моделі включено:

- принципи цілісності, комплексності, надійності, компліментарності, довготривалості, позитивної діагностики, динамічної діагностики;

- критерії та показники обдарованості: *внутрішній критерій*, показниками якого є особистісні та когнітивні особливості особистості, зокрема: високий рівень інтелекту і креативності, перфекціонізм, нонконформізм, готовність за необхідністю до автономного існування, толерантність до невизначеності, схильність до ризику та інтуїтивних рішень в умовах дефіциту інформації, схильність до розв'язання завдань понад необхідних вимог, ступінь спрямованості на цінності творчо-продуктивної самореалізації у житті, допитливість, відкритість досвіду тощо; *зовнішній критерій*, показниками якого є: успішність особистості в одній або декількох сферах, легкість засвоєння знань, глибина розуміння та відтворення знань, самостійна пізнавальна активність, задоволеність діяльністю тощо,

- методи діагностики: вивчення когнітивних та особистісних особливостей особистості, експертна (педагогічна) оцінювання обдарованості;

- визначення індивідуальних глибинних та ситуаційних факторів, що стимулюють/гальмують реалізацію потенціалу обдарованого старшокласника;

- рекомендації учасникам навчально-виховного процесу щодо створення сприятливого середовища розвитку та реалізації обдарованості.

Здійснене дослідження особистісних особливостей учнів переможців конкурсу захисту науково-дослідних робіт учнів-членів Малої академії наук (МАН) України, учасників Міжнародних конференцій молодих вчених (ICYS) та учнівського колективу дало змогу запропонувати типологію обдарованості старшокласників, що містить такі види обдарованості: *академічну, інтелектуальну, творчу, соціально-комунікативну та лідерську, практичну та технічну, сенсомоторну* [4]. За результатами здійсненого дослідження було емпірично визначено відмінності

в когнітивно-поведінкових та особистісних проявах інтелектуально обдарованих старшокласників у порівнянні з учнівським колективом.

Зокрема, було визначено, що учням, які мають високі показники за тестами інтелекту, притаманна: розумова самостійність; підвищена критичність мислення, раціональність при організації власної діяльності, здатність самостійно виходити на глобальне, філософське осмислення складних інтелектуальних проблем; нонконформізм; протистояння авторитетам за впевненості у власній правоті; підвищений раціоналізм; самодостатність та емоційна зрілість. Для таких учнів характерними є невисокий рівень тривожності, незворушність щодо більшості життєвих ситуацій, схильність до конструктивного перфекціонізму.

Для інтелектуально обдарованих старшокласників властивою є соціально-етична зрілість, духовність, альтруїзм, моральна чуйність, прагнення до високих ідеалів краси та гармонії на протигагу цінностям гедонізму та кар'єризму. Також вони менше, порівняно з контрольною групою, мотивуються у діяльності матеріальною винагородою та честолюбством [4].

Разом з тим, інтелектуально обдаровані старшокласники орієнтуються на професії інтелектуальної сфери та цінності професійного середовища реалістичного типу («Упровадження нових технологій, створення матеріальних цінностей, необхідних людям практичних і корисних речей»). Такі учні уникають соціальних видів діяльності та відповідних їм цінностей («Соціально-психологічна допомога та підтримка, турбота про здоров'я, матеріальне забезпечення та духовний розвиток людей») [3].

Окрім того, було встановлено відмінності у когнітивно-поведінкових та особистісних проявах інтелектуально обдарованих учнів-членів МАН України, які захищають роботи на відділеннях точних та гуманітарних наук. Зокрема, було визначено, що учні, які захищають роботи на відділеннях гуманітарних наук значно частіше, ніж учні, які захищають роботи на відділеннях точних наук, демонструють гармонійний тип спілкування, несхильні до конфліктів. Такі учні частіше за однолітків, орієнтуються на такі цінності: щастя та благополуччя інших людей; щасливе сімейне життя; гармонія з навколишнім світом. Для них важливим є бути толерантною та поблажливою людиною. Учні-члени МАН, які захищають роботи на відділеннях точних наук, значно частіше орієнтуються на такі цінності: безпека; здоров'я; матеріально забезпечене життя. Учні також важливо бути сміливою, розумною та вимогливою до себе та інших людиною [5].

Учні, які захищають роботи в МАН на відділеннях гуманітарних наук, порівняно з учнями з відділень точних наук, більш активні, комунікабельні, допитливі, схильні до творчого пошуку. Вони доброзичливі, конформні та менш конфліктні, характеризуються більш високим рівнем саморегуляції. Їм властива дещо більша чутливість і тривожність.

Учні, які захищають роботи на відділеннях точних наук, схильні до інтроверсії, незалежні, самостійні,

об'єктивні та досить точні в оцінюванні людей, подій та явищ. Їх можна охарактеризувати як раціонально-логічних, зосереджених на задоволення особистих потреб та цілей. Натомість учнів, які захищають роботи на відділеннях гуманітарних наук, можна охарактеризувати як експансивний тип особистості, з просоціальною та гуманістичною спрямованістю. Для них властивий високий рівень емоційної зрілості, достатня адаптація до міжособистісного та формально-професійного соціального простору.

Таким чином, вивчення особистісного забезпечення обдарованості, а також відмінностей в особистісному забезпеченні різних видів інтелектуально-творчої діяльності та завдань, яким надають перевагу обдаровані учні, засвідчує, що для інтелектуально обдарованих характерною є специфічна (у порівнянні з учнівським колективом) комбінація особистісних особливостей. Очевидно, що реалізація потенціалу обдарованої особистості залежить від взаємодії когнітивних та особистісних структур особистості. Тому освітянська практика частіше акцентує на розвитку інтелектуального потенціалу, рідше – мотиваційної чи вольової сфер. Отже, врахування характерних для обдарованих учнів особистісних особливостей сприятиме підвищенню ефективності розвивальних програм і проєктів, визначенні ресурсів розвитку обдарованості.

Використані літературні джерела

1. Антонова О. Є. Обдарованість: досвід історичного і порівняльного аналізу: монографія / О. Є. Антонова. – Житомир : ЖДУ, 2005. – 456 с.

2. Бабаєва Ю. Д. Психологический тренинг для выявления одаренности / Ю. Д. Бабаева. – М. : Молодая гвардия, 1998. – 278 с.

3. Бельская Н. А. Экспериментальное исследование влияния творческих и личностных характеристик старшеклассников на выбор профессии / Н. А. Бельская // Структура личности обдарованої дитини у віковому вимірі: матеріали Всеукраїнського науково-практичного семінару (20 жовтня 2010 р., Київ). – Київ : Інститут обдарованої дитини. – С. 19–25.

4. Бельська Н. А. Типологія та методи виявлення інтелектуально обдарованих старшокласників, схильних до дослідницької діяльності: посібник / Н. А. Бельська. – Київ : Інститут обдарованої дитини, 2016. – 204 с.

5. Бельская Н. А. Ценностные ориентации старшеклассников с признаками интеллектуально-академической и творческой одаренности / Н. А. Бельская // Одаренный ребенок. – 2016. – № 2. – С. 106–119.

6. Бобир О. В. Особистісні характеристики юнацтва з різними формами обдарованості : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 / О. В. Бобир. – Дніпропетровськ, 2005. – 20 с.

7. Гурова Л. Л. Когнитивно-личностные характеристики творческого мышления в структуре общей одаренности / Л. Гурова // Вопросы психологии. – 1991. – № 6. – С. 14–20.

8. Корольов Д. К. Методологічні засади психодіагностики обдарованості: принципи, підходи та методи / Д. К. Корольов // Актуальні проблеми психології. – Т. 6. – Вип. 8. – 2012. – С. 23–51.

9. Семенова Р. О. Теоретико-методологічні засади розробки проблеми обдарованості: здобутки і перспективи / Р. Семенова // Актуальні проблеми психології: Проблеми психології обдарованості: збірник наукових праць / за ред. С. Д. Максименка, Р. О. Семенової. – Т. 6. – Вип. 3. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2008. – С. 23–36.

10. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность. : 2-е изд. / Х. Хекхаузен. – СПб. : Питер ; М. : Смысл, 2003. – 860 с.

Bibliography

1. Antonova O. Ye. Obdarovanist: dosvid istorychnoho i porivnialnoho analizu: monohrafiia / O. Ye. Antonova. – Zhytomyr : ZhDU, 2005. – 456 s.

2. Babaeva Yu. D. Psykholohycheskyi trenynh dlia vyivlennia odarennosti / Yu. D. Babaeva. – M. : Molodaia hvardyia, 1998. – 278 s.

3. Belskaia N. A. Eksperymentalnoe yssledovanye vlyianyia tvorcheskykh y lychnostnykh kharakterystyk starsheklassnykov na vybor professyy / N. A. Belskaia // Struktura osobystosti obdarovanoi dytyny u vikovomu vymiri: materialy Vseukrainskoho naukovo-praktychnoho seminaru (20 zhovtnia 2010 r., Kyiv). – Kyiv : Instytut obdarovanoi dytyny. – S. 19–25.

4. Bielska N. A. Typolohiia ta metody vyivlennia intelektualno obdarovanykh starshoklasnykiv, skhlynykh do doslidnytskoi diialnosti: posibnyk / N. A. Bielska. – Kyiv : Instytut obdarovanoi dytyny, 2016. – 204 s.

5. Bielska N. A. Tsennostnye oryentatsyy starsheklassnykov s pryznakamy yntellektualno-akademycheskoi y tvorcheskoi odarennosti / N. A. Bielska // Odarennyi rebenok. – 2016. – № 2. – S. 106–119.

6. Bobyr O. V. Osobystisni kharakterystyky yunatstva z riznyimi formamy obdarovanosti : avtoref. dys. ... kand. psykhol. nauk : spets. 19.00.07 / O. V. Bobyr. – Dnipropetrovsk, 2005. – 20 s.

7. Hurova L. L. Kohnytyvno-lychnostnye kharakterystyky tvorcheskoho myshleniya v strukture obshchei odarennosti / L. Hurova // Voprosy psykholohyy. – 1991. – № 6. – S. 14–20.

8. Korolov D. K. Metodolohichni zasady psykholohichnoy obdarovanosti: pryntsyipy, pidkhody ta metody / D. K. Korolov // Aktualni problemy psykholohii. – Т. 6. – Vyp. 8. – 2012. – S. 23–51.

9. Semenova R. O. Teoretyko-metodolohichni zasady rozrobky problemy obdarovanosti: zdobutky i perspektyvy / R. Semenova // Aktualni problemy psykholohii: Problemy psykholohii obdarovanosti: zbirnyk naukovykh prats / za red. S. D. Maksymenka, R. O. Semenovoi. – Т. 6. – Vyp. 3. – Zhytomyr : Vyd-vo ZhDU im. I. Franka, 2008. – S. 23–36.

10. Khekkhauzen Kh. Motyvatsyia y deiatelnost. : 2-e yzd. / Kh. Khekkhauzen. – SPb. : Pyter; M. : Smysl, 2003. – 860 s.